

Andrej Žmegač

Institut za povijest umjetnosti

Utvrda franjevačkog samostana na Lopudu

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 15. 7. 2004.

Sažetak

U tekstu se analiziraju obilježja utvrde što je podignuta kraj franjevačkog samostana na Lopudu, u sjeveroistočnom uglu njegova kompleksa. Utvrda je nastajala inicijativom glavne otočne bratovštine, a imala je služiti kao zaklonište stanovništvu u prilici gusarskih napada. Troetažna građevina na istočnoj strani zapravo je bastion što je isprva stajao samostalno, prigraden nižem ogradnom zidu samostanskoga vrta. Kasnije je ondje izgrađena nova četverokutna utvrda s tri bastiona, obuhvativši postojeći stariji bastion na četvrtom uglu.

Dokumentima iz Državnog arhiva u Dubrovniku datirane su obje glavne etape razvoja te utvrde.

Autor smatra da lopudska utvrda svojim oblikovnim odlikama snažno pokazuje pripadnost vremenu svoga nastanka, a istodobno svjedoči kako nije rezultat državnog strateškog projekta, već interesa imućne lokalne zajednice. Dosad nedovoljno poznat spomenik, zaključuje se, vrijedan je prilog fondu fortifikacijskoga graditeljstva Dubrovačke Republike.

Ključne riječi: *Lopud, Dubrovačka Republika, bratovština, bastion, utvrda*

Ima više razloga da ovom prilikom obratimo pozornost na utvrdu podignutu uz lopudski franjevački samostan. Ponajprije, razmjerno njezinim obilježjima, veličini i položaju, riječ je o neobično slabo poznatom spomeniku, pa već stoga zaslužuje pobliži osvrt i stanovitu popularizaciju. Potom, njezina kompozicija u određenim je pojedinostima nejasna i neobična, no istodobno nudi i mogućnost vrlo logičnog razjašnjenja takve organizacije. Potporu tom pojašnjenju daju pak arhivski podaci, kojima je moguće definirati i datirati osnovne etape u građevinskom razvoju te utvrde. Napokon, držimo da u regionalnom kontekstu ima zanimljivo, pa i važno mjesto, obogaćujući tako fortifikacijsku baštinu Dubrovačke Republike.

Otok Lopud nalazi se sjeverozapadno od Dubrovnika i uz Orlju, Jakljan, Šipan i Koločep pripada elafitskoj skupini otoka.¹ Od tri nastanjena i veća otoka, Lopud između Šipana na sjeverozapadu i Koločepa na jugoistoku ima središnji položaj, te je stoga povijesno bio nazivan *Isola di Mezzo*, *Isola Media*. Nevelik površinom, obuhvaća na bokovima više uzvisine, a u središnjem dijelu položiti i uži prijevod od jedne do druge uvale. Jedino naselje otoka smjestilo se na njegovu sjeverozapadnu dijelu, rasporedivši se oko tamošnje uvale.

Elafiti su od ranoga razdoblja Dubrovačke Republike pripadali njezinoj političkoj organizaciji, i zajedno s Astarejom tvorili njezinu povijesnu jezgru. Lopud je pak svoje najveće blagostanje doživio istodobno s procvatom Republike, u 15. i 16.

stoljeću. Lopudani su bili istaknuti moreplovci i brodovlasnici, sudjelujući s velikim udjelom u trgovačkoj mornarici Dubrovačke Republike. Ekonomski je razvoj nesumnjivo omogućio i podizanje obrambenih građevina, kako bi se očuvale postignute vrijednosti i politički okvir. Opasnosti za Lopud pojavile su se, kao i za druge obližnje otoke, pa i za mletačke srednjodalmatinske otoke, osobito u 16. stoljeću, kada su bili učestali napadi turskih gusara. Zbog toga se i na drugim otocima bilježe gradnje fortifikacijskih građevina, bilo samostalnih, bilo prilagođenih crkvenih i samostanskih zgrada, bilo privatnih kula ili utvrđenih sklopova. Krizne okolnosti u kojima su se zbivali neprijateljski prodori bili su ponajprije mletačko-turski ratovi, kao što su to oni u razdoblju 1538.–1540. i 1571.–1573.;² nakon iskustva Ciparskog rata utvrđivanje na dalmatinskim otocima posebno je izraženo.

Na Lopudu je u 16. stoljeću bilo uspostavljeno više različitih utvrda: osim utvrde o kojoj govorimo u nastavku, najveća je utvrda, zvana *Sutvrač*, podignuta na jednome od najviših vrhova otoka (184 m). Riječ je o izduljenoj građevini, približno pravokutna tlocrtnog oblika, koja ne pokazuje izrazitu kvalitetu ni u smislu koncepcije, a niti u pogledu izvedbe. Njezina je glavna vrijednost njezin položaj, koji omogućuje širok nadzor nad cijelim sjeverozapadnim dijelom otoka, dakle i naseljem, nad Lopudskim vratima prema Šipanu, kao i nad prilazom iz pravca Dubrovnika. Nadzoru tog prilaza služilo je i nekoliko privatnih kula i utvrđena crkva,³

1. Lopud, kompleks franjevačkog samostana

1. Lopud, the Franciscan monastic complex

sagrađenih na bilu uzvisine prema Koločepskom kanalu, koji nije vidljiv s nižih položaja i iz samoga naselja.

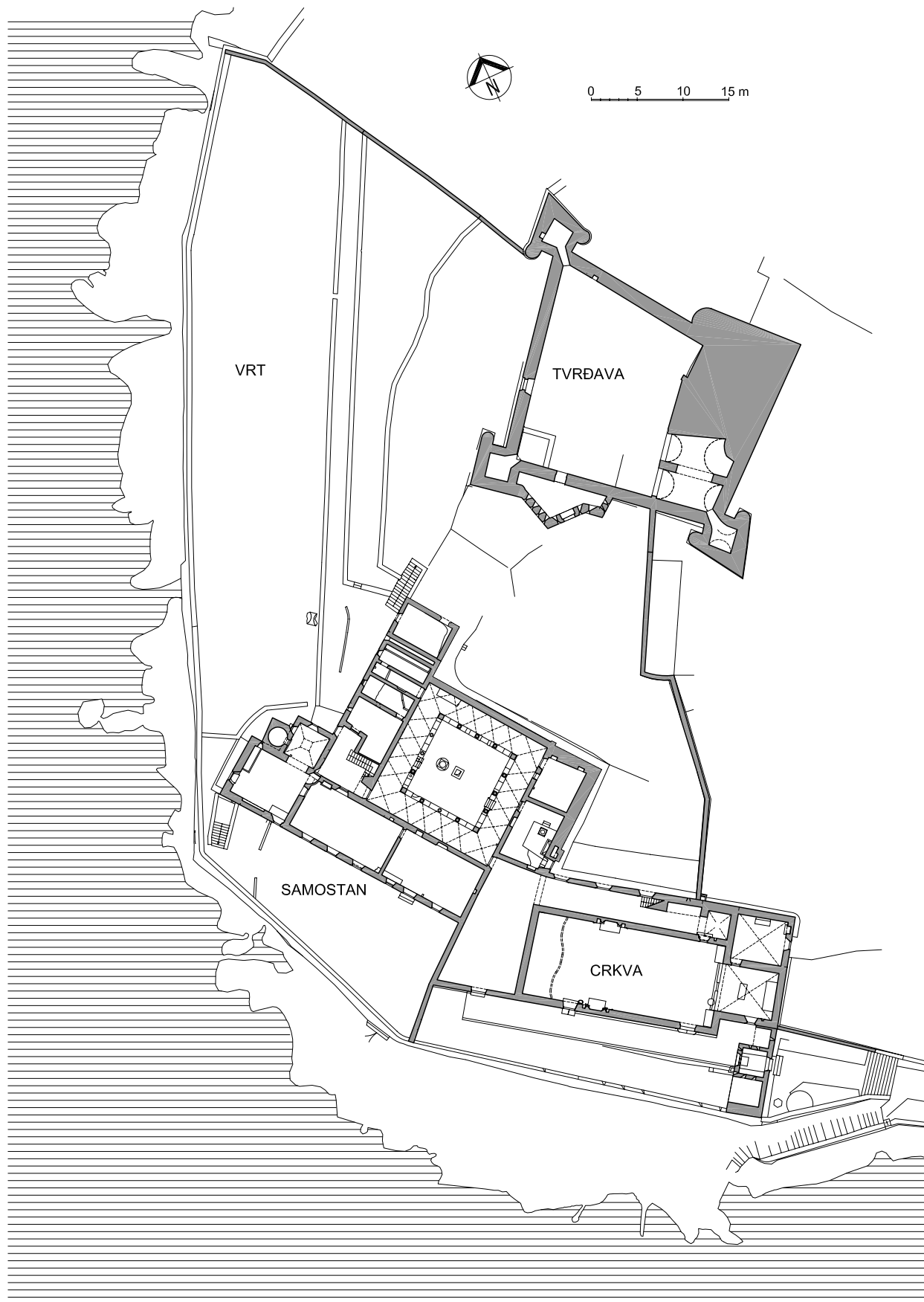
Franjevački samostan sv. Marije, pučki zvan Gospa od Špilice, smješten je na sjevernom rubu naselja, na izbočenom položaju koji dominira prilazom luci. Kompleks se sastoji od crkve, trokrilne samostanske zgrade s klaustrom, prostranoga vrta te utvrde na njegovu sjeveroistočnom uglu. Osim utvrde u užem smislu, još neki dijelovi samostanske cjeline imaju obrambene značajke: to je u prvom redu ulazna građevina uz crkvu, opremljena strijelnicama, a potom i visok ogradni zid što opasuje cijeli kompleks. Samostan je bio utemeljen 1483. godine, a spomenuti je zid u današnjem obliku izgrađen po svemu sudeći 1516. godine; ta je godina upisana, naime, na ploči što stoji nad vratima kojima se iz samostanskoga vrta moglo sići na same obalne hridi, pred ogradnim zidom.

No tema je ovoga osvrta utvrda podignuta u uglu samostanskoga kompleksa, na njegovoj najvišoj točki, na strani prema unutrašnjosti otoka.⁴ Izgrađena je tako da je ogradnim zidom povezana s ostatkom kompleksa, ali funkcionira i samostalno, jer je zaštićena prema svim stranama. U tlocrtu ima oblik nepravilna četverokuta. Na tri su njegova ugla površinom maleni bastioni, a četvrti istočni ugao lišen je bastiona. Jugoistočna kurtina posve je ravna sve do istočnoga ugla, dok sjeveroistočna kurtina obuhvaća »skok« sa zaobljenom plohom bliže istočnom uglu utvrde. U tom je uglu izgrađena i oveća troetažna građevina: prizemlje je bez pristupa, a ulaz je izveden na katu, odakle se pak stiže na terasu u visini drugoga kata. Južno od te građevine na poprečni su se zid oslanjali

svodovi u razini spomenute terase, kojima je bio presvođen prostor sve do jugozapadne kurtine. Dijelovi utvrde unutar prostora što ga određuje ogradni zid vrta, dakle veći dio jugozapadne kurtine, cijela sjeverozapadna kurtina i zapadni bastion, znatno su niže izgrađeni od preostalih dijelova, onih što su okrenuti vanjskom prostoru. Izvorni ulaz u utvrdu uređen je u sjeverozapadnoj kurtini, povišeno u odnosu na razinu tla u vrtu; današnji ulaz u jugozapadnoj kurtini načinjen je kasnije, jednako kao i niski zaštitni zid pred njim.

Već na prvi pogled tlocrt⁵ pokazuje posve atipičnu situaciju na istočnom uglu: utvrda bi i ovdje, kao što je to na preostalim uglovima, morala imati podjednak bastion. Štoviše, taj bi ugao s obzirom na svoj izložen, »vanjski« položaj, morao pogotovo biti dobro zaštićen. U razrješavanju tog pitanja i uopće kompozicije te utvrde uz arhitektonske snimke valja obratiti pozornost na arhivske podatke. Premda razmjerno malobrojni, neki među njima vrlo su dragocjeni jer pomažu da upotpunimo i preciziramo sliku o razvoju lopudske utvrde.

Nakon što je, kako smo vidjeli, već 1516. godine oko cijeloga kompleksa bio uspostavljen ogradni zid s nesumnjivom obrambenom zadaćom, 1563. godine došlo je do gradnje utvrde na uzvisini Sutvrač nad mjestom.⁶ U odlukama i odredbama o tome navodi se bojazan pred napadima gusara, a utvrda je trebala poslužiti da se u takvoj prilici ondje skloni stanovništvo. Možda je Sutvrač bio odviše udaljen i teško dostupan za takve potrebe, jer potkraj stoljeća započinje izgradnja uz kompleks samostana Gospe od Špilice, dakle stanovito pojačavanje i osuvremenjivanje ovoga sklopa, koji je također mogao poslužiti za navedene potrebe. Od 20. travnja 1592.

2. Tlocrt prizemlja kompleksa (Plava i Zlatna d.o.o., arh. snimak B. Uršić i suradnici, 2000.; obradila I. Valjato Vrus)
2. Ground plan of the complex

3. Utvrda, pogled sa zvonika (2001.)

3. Fort, view from the bell tower

godine potječe jedna od nekolicine odluka Vijeća umoljenih, važnih za našu temu: »Prva je odluka o dopuštenju Bratovštini sv. Marije od Šunja s Lopuda da vlastitim troškom smije izgraditi jednu obalnu utvrdu kraj vrta Sv. Marije od Špilice, iz koje će se utvrde moći braniti rečeni vrt od napada gusara. Kasnije će se reći o načinu gradnje spomenute obalne utvrde i o drugim uvjetima.«⁷ Utvrda treba dakle biti podignuta uz samostan franjevac, ali troškom bratovštine. Riječ je o najvećoj među četiri otočne bratovštine, koja je *de facto* obuhvaćala cijelo stanovništvo.⁸ Prema tome, otočna zajednica izražava interes za gradnjom utvrde te poduzima potrebne korake obraćajući se dubrovačkim vlastima radi dozvole i radi uputa o izvedbi građevine. U idućem, još važnijem dokumentu bit će onda navedena zadaća buduće građevine: »Prva je odluka da se pošalju dvojica iz uzvišenoga Maloga vijeća na otok Lopud, koji, radi provođenja odluke donesene od strane Vijeća umoljenih prošlog 20. travnja, moraju Bratovštini spomenutog otoka odrediti mjesto za izgradnju obalne utvrde, iz koje će se od napada gusara moći braniti dva zida⁹ vrta crkve sv. Marije od Špilice, od kojih jedan gleda prema istoku, a drugi prema sjeveru.«¹⁰ Nesumnjivo je ovdje riječ o gradnji na sjeveroistočnom uglu vrta jer je to točka gdje se spajaju dva zida, pa ih je s toga mjesta moguće i braniti. Navod o zidovima koji gledaju prema istoku odnosno prema sjeveru, premda ne posve precizan u pogledu orijenta-

cije, moguće je, kako držimo, identificirati jedino s dva zida što su se spajala u sjeveroistočnom dijelu kompleksa i gdje danas stoji naša utvrda. Rekli bismo dakle da u to doba, 1592. godine, počinje razvoj današnje utvrde jer je riječ o nekoj novoj gradnji uz zatečeni stariji ogradni zid vrta.

Pogledamo li pomno današnji sklop utvrde, razaznat ćemo da se ta prvotna građevina krije u njegovu istočnom uglu i da je njezinom identifikacijom moguće protumačiti neobično, pa i osebujno oblikovanje današnje cjeline. Građevina čije se podizanje bilo pripremalo 1592. godine očito je bastion prigraden ogradnom zidu na njegovu jugoistočnom potezu, vrhom usmjeren prema istoku te s dva zaobljena *uha*. Da bismo objasnili njegovo tadašnje funkcioniranje, treba dakako odbaciti kasnije dograđene dijelove utvrde, njezina tri malena uglovna bastiona i spojne zidove, te pretpostaviti tok ogradnog zida kompleksa kroz dvorište današnje utvrde. Ako, naime, ogradni zid što danas završava uz *uho* sjevernoga bastiona produljimo dalje prema jugoistoku, vidjet ćemo da će se s prvotnim bastionom spojiti upravo na mjestu na kojem i danas nalazimo začetak nekog nestalog zida. To je trag nekadašnjeg ogradnoga zida koji je stajao na tom potezu, a kasnije je, nakon uspostave četverokutne utvrde u današnjem obliku, demontiran. Zid sačuvan u prizemlju prvotnog bastiona posve je drukčije strukture, manje pomno zidan od preostalih dijelova građevine, a riječ je o ostatku

4. Zapadni bastion, jugozapadna i sjeverozapadna kurtina
4. *Western bastion, SW and NW curtain wall*

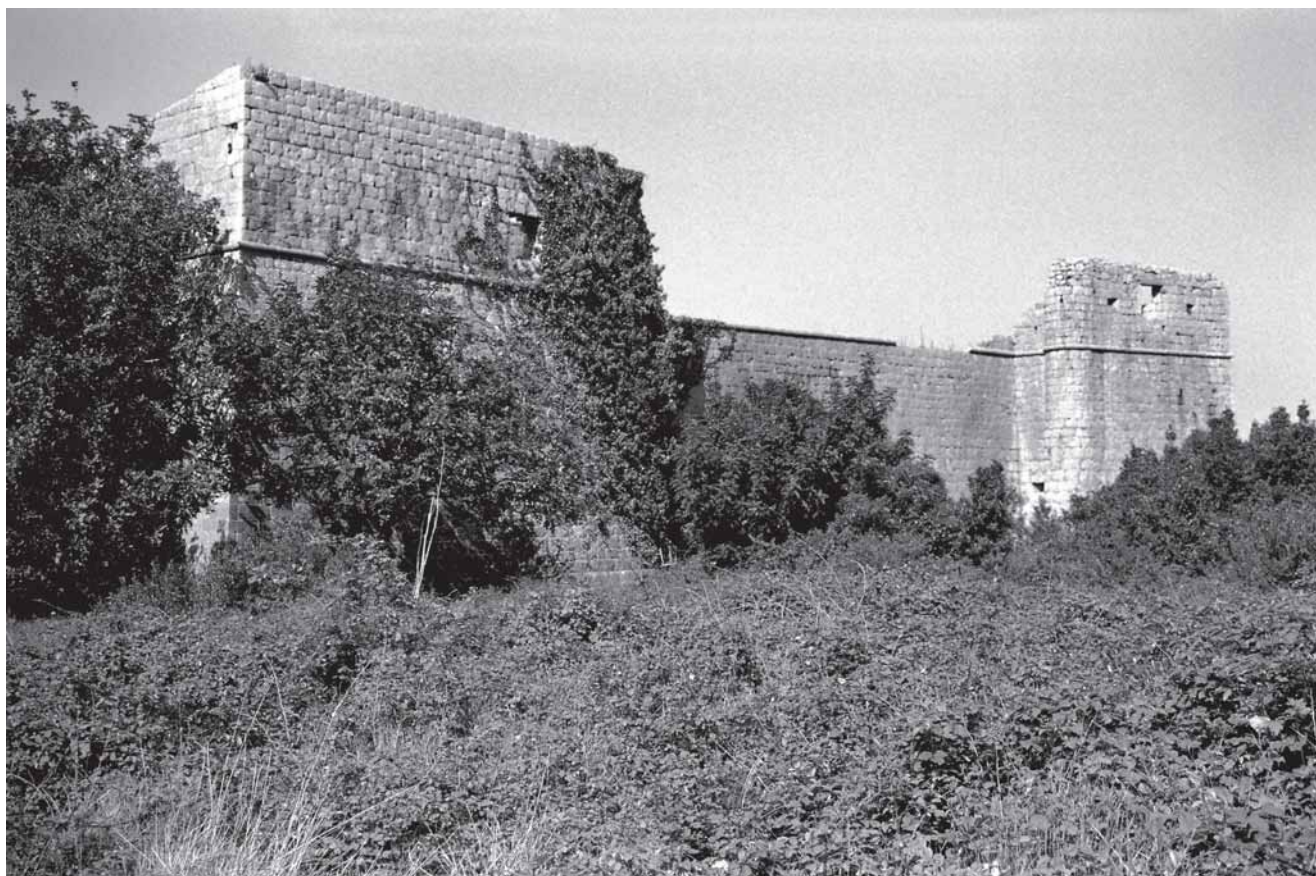
ogradnog zida koji je novi bastion iskoristio integrirajući ga u svoje zide. Dalje prema jugozapadu nekadašnji je ogradni zid uglavnom razgrađen, no moguće ga je ipak pratiti u njegovoj donjoj zoni. Nailazeći na jugozapadnu kurtinu naznačuje mjesto odakle se, ponovno u svojoj punoj visini i funkciji, nastavlja južno od današnje utvrde i spušta prema samostanu.

Prvotni bastion posve je odgovarao svojoj ulozi spomenutoj u prethodnom dokumentu, a to je nadzor sjeveroistočnog i jugoistočnog poteza ogradnog zida vrta. Radi toga je i bio snažno istaknut u prostor, kako bi iz njegovih flanki (bokova) bilo moguće »pokrivati«
prostor pred spomenutim zidovima. Bilo je to donekle otežano jedino u smjeru juga, jer tok jugoistočnog zida – barem danas – pokazuje jak skok i lom na putu prema samostanu. Kako bastion nije bio prigraden simetrično oko ugla, već samo uz jugoistočni zid, dobio je u tlocrtu deformiran oblik s duljom jugoistočnom i kraćom sjeveroistočnom fasom (licem). Posve logično, ulaz u bastion smješten je na onoj strani koja je bila vezana uz vrt, uz dotad barem donekle zaštićen prostor, odakle se moglo komunicirati s bastionom. Riječ je o onoj njegovoj stranici koja je bila podignuta uz ogradni zid, ili točnije na njemu.

No premda je tako bastion bio povezan s ostatkom kompleksa, susjedni potezi ogradnog zida očito nisu tvorili ravnopravne fortifikacijske elemente, pa je takvu okruženju bastion prilagođen jednim atipičnim rješenjem. Ulaz je, kako smo vidjeli,

izveden na katu, pa je za pristup potrebna odgovarajuća konstrukcija, odnosno ljestve. Vrata su se pak bila osiguravala drvenom gredom, o čemu svjedoči očuvani kanal kojim se ona kretala. Takva tradicionalna zaštita prilaza izvedena je očito kako bi povećala sigurnost bastionu, pa čak i omogućila posadi da se povuče u ovu čvrstu građevinu i brani prema svim stranama. Pomno zidana struktura bastiona ne pokazuje nikakve strijelnice u zoni podno kordonskog vijenca, već ih susrećemo tek u razini terase. Ondje su strijelnice, dakako, u sjevernoj flanki, sa zadaćom nadzora sjeveroistočnoga poteza ogradnog zida, a u južnoj flanki zona sa strijelnicama nije se očuvala. Preostali dijelovi, dakle potezi dviju fasa, opremljeni su na terasi rubnim zidom s mnoštvom malenih trokutnih strijelnica.¹¹ Postoji vjerojatnost da se takav zid bez većih otvora protezao i oko južnog *uha*, pa i duž južne flanke, jer bi primjena težeg oružja na toj strani ugrozila samostan odnosno crkvu. Tako možemo zaključiti da je bastion bio namijenjen za primjenu lakoga oružja, za blisku obranu, osobito na strani prema unutrašnjosti otoka. Teže je oružje sa sigurnošću moglo biti upotrijebljeno jedino u smjeru sjeverozapada, duž sjeveroistočnoga ogradnog zida i prema moru.

U odnosu na ova rješenja, manje je jasno prvotno funkcioniranje unutarnjeg prostora bastiona. Prizemlje je danas posve nedostupno, no ne može se odbaciti mogućnost da je izvorno služilo kao cisterna; to bi rješenje bilo logično s obzirom

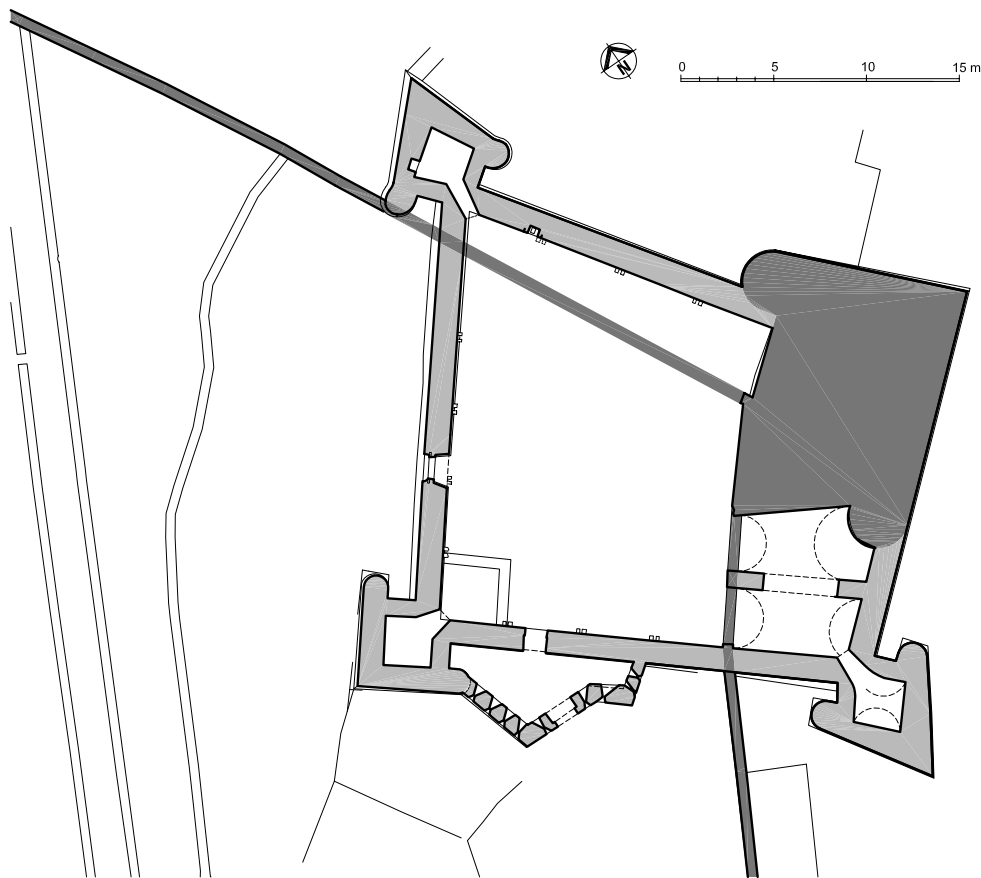
5. Sjeveroistočna strana utvrde

5. *NE side of the fort*

na opisanu koncepciju po kojoj bastion djeluje kao zasebna utvrda, izolirana prema svim stranama. Današnji prilaz na terasu vjerojatno je rezultat naknadne intervencije, jer se njegova struktura po načinu zidanja znatno razlikuje od osnovnoga tijela bastiona; urušeni pak materijal u produžetku rampe koja vodi s 1. kata na terasu možda je ostatak neke srušene svodne konstrukcije. Izvorna organizacija prostora 1. kata, a onda i razine terase morala je biti drukčija jer je morao biti omogućen odgovarajući pristup strijelnicama za teže oružje na sjeverozapadnoj strani bastiona.

Iz nekog se razloga nedugo nakon podizanja bastiona pristupilo velikom, znatnom dograđivanju, odnosno resistemati-zaciji obrane na sjeveroistočnom uglu samostanskoga kompleksa. Možda je zaključeno da snažan bastion nema mnogo smisla ako je povezan sa slabijim zidovima, te da ne pruža potrebnu zaštitu samostanskom vrtu, osobito ako je taj prostor bio namijenjen zaštiti stanovništva u prilici kakva gusarskog napada. No bilo je zasigurno prezahtjevno razmjerno pojačavati cijeli pojas ogradnog zida i tako stvoriti veliku i doista snažnu utvrdu. Umjesto toga prišlo se gradnji manje, ali nove utvrde, smještene uglavnom u uglu dotadašnjeg prostora vrta, tako da je jedan njegov dio postao izdvojen. Stvorena je konvencionalna utvrda s četiri trakta, unutarnjim dvorištem te flankirajućom obranom na uglovima.

Arhivski nam podaci i ovaj put čini se jasno govore kada je i kako započeta njezina gradnja. U doba kada se strahovalo pred još jednim napadom gusara, te je Lopud opskrbljivan barutom, a dio stanovništva sklanjan na kopno,¹² 11. svibnja 1613. godine Vijeće umoljenih kaže: »Prva je odluka o dopuštenju Bratovštini otoka Lopuda da utvrdi na spomenutom otoku kraj Samostana sv. Marije od Špilice mogu dodati jedno ili dva zidna platna koja valja izgraditi, duljine oko trideset lakata za svako platno, tako da u slučaju gusarskog napada budu na sigurnom.«¹³ Imamo li na umu utvrdu u njezinu današnjem obliku, rekli bismo da je koncepcija u navedenoj odluci podrazumijevala da se postojećem uglu ogradnog zida dodaju još dva poteza zida te tako zatvori četverokutni prostor. Bio je to najjednostavniji i najskromniji način uspostave zapravo nove utvrde uz postojeći nešto stariji bastion. Dakako da u odluci Dubrovačkoga vijeća nisu mogle pobliže biti navedene pojedinosti novih poteza zidova, ali bila je odobrena osnovna koncepcija utvrde. Potvrdu da je ovdje riječ o ishodištu današnje utvrde imamo u podatku o dodavanju zidova dugih 30 lakata:¹⁴ upravo je tolika duljina njezina jugozapadnog zida, ako uzmemo u obzir raspon od zapadnog bastiona do toka tadašnjeg ogradnog zida, danas još sačuvanog u temeljima; duljina sjeverozapadnog zida nešto je veća. Takva bi utvrda dakle zadržala – možda uz pojačavanje i povisivanje – ogradne zidove na zatečenoj

6. Tlocrt prizemlja utvrde, današnje stanje s rekonstruiranom prvom fazom (Plava i Zlatna d.o.o., arh. snimak B. Uršić i suradnici; obradila I. Valjato Vrus)

6. Ground plan of the current situation of the fort together with reconstruction of Phase I

liniji, kao što bi bio zadržan i izgled i funkcionalnost bastiona na istočnom uglu. I premda je koncepcija te utvrde nesumnjivo srodna današnjoj, izvedenoj utvrđi, u provedbi su se ipak zbile važne izmjene: nova je utvrda obuhvatila veću površinu time što su izgrađeni novi perimetralni zidovi, odnosno nove kurtine izvan linije dotadašnjeg ogradnog zida. To je značilo da zatečeni bastion iz 1592. godine donekle gubi svoj smisao i funkcionalnost i da biva na drukčiji način integriran u sklop nove utvrde. Na njegovu se jugoistočnu fasu prema jugozapadu nadovezala nova kurtina tako da je stvoren posve ravan potez zida, a nova sjeveroistočna kurtina povezala se s drugim njegovim *uhom*. S određenom vjerojatnošću može se reći da je izvedena utvrda jača od one o kojoj je bilo govora u odluci Vijeća umoljenih, jer su joj kurtine dulje pa zauzima veći prostor; o ostalim se odnosima ne može govoriti budući da u spomenutoj odredbi nisu navedene druge pojedinosti. Kao što smo vidjeli, utvrda je dobila tri nova bastiona, ako tako nazovemo građevine što joj stoje na uglovima. To činimo tek uvjetno jer su one neobično visoke razmjerno svojoj površini, te su, kako se čini, bile namijenjene primjeni samo lakšega oružja. Rekli bismo da umnogome još nastavljaju načela funkcioniranja tradicionalnih kula, dok se ponajviše u tlocrtnom oblikovanju prepoznaje jasna pripadnost novom dobu.¹⁵ Neka od njihovih »sporednih« obilježja, poput uvučenih flanki i zaobljenih

uha, jednaka su odgovarajućim rješenjima na istočnom, velikom bastionu, pa se čini da je on u tom pogledu odigrao ulogu stanovitog obrasca.

Duž novoizgrađenih kurtina vidimo u pravilnim razmacima razmještene vertikalne nizove veznih kamenova; oni su očito bili pripremljeni kako bi se na njih nadovezali planirani poprečni zidovi, koji međutim nikada nisu bili izvedeni.¹⁶ Zapravo držimo da je jedini izvedeni zid te koncepcije onaj što stoji jugozapadno do prvotnog bastiona, a još jednome zidu bio je pripremljen temelj pred središtem jugozapadne kurtine. Kao što spomenuti izvedeni zid nosi svodove, tako su i ostali poprečni zidovi trebali podržavati svodove, o čemu svjedoče dobro vidljiva ležišta priređena duž sjeveroistočne i jugozapadne kurtine. Ti bi svodovi nosili terasu uokolo dvorišta, koja bi, po svemu sudeći, služila postavi i premještanju topova; to je logično rješenje budući da maleni bastioni nisu bili određeni za prihvat težega oružja. Kako su »vanjski« dijelovi utvrde (dakle sjeveroistočna i jugoistočna stranica) bili izgrađeni do veće visine od preostalih dviju kurtina, to bi i pripadne terase imale različite visine i bile, prema tome, nepovezane. Nespretna se situacija zbila u zoni nekadašnjeg ulaza u utvrdu, nad kojim se također vide vezni kamenovi; i ovdje je bilo moguće prigraditi poprečni zid, no primjerice s lučnim otvorom kako ne bi bilo onemogućeno korištenje vratima.

Kad je riječ o povezivanju novih kurtina s prvotnim bastionom, valja reći da je ono osobito uz njegovo južno *uho* izve-

7. Jugoistočna strana utvrde
7. SE side of the fort

deno neobično precizno. Naime, kako bi bilo postignuto što bolje vezanje, dio je *uha* demontiran, a novi zid integriran u strukturu bastiona. Stoga je, posebice s unutarnje, dvorišne strane, teško razlučiti koji je zid stariji, a koji noviji. Gotovo još pažljivije izveden je spoj s vanjske strane; granicu dviju struktura na prvi je pogled teško zamijetiti jer je zid dobro povezan, a kordonski vijenac besprijekorno nastavljen. No u cjelini je novije zide ipak manje pomno zidano i fugirano, te redovi kvadara visinom ne odgovaraju starijim redovima. Nad vijencem pak zbilja se također znakovita promjena: bastion u toj zoni ima već spomenute malene strijelnice što se prema van sužavaju, dok je noviji zid opremljen drukčijim tipom strijelnica s proširenjem s vanjske strane.¹⁷ Tako postaje posve jasan način nadovezivanja i povezivanja nove kurtine s *uhom* bastiona. Na dvorišnoj je strani pak pomno izvedeno i oslanjanje prvoga svoda na bastion: potrebni su dijelovi bastiona odnosno redovi kvadara demontirani kako bi peta svoda dobila svoje mjesto, a podjednako je tako načinjeno i ležište za luk svoda na bastionskom *uhu*. Kvalitetno povezivanje očigledno je bilo poticano potrebom za sigurnošću i solidnošću s obzirom na namjenu građevine, a bilo je izvedivo u sredini stoljetne kamenarske tradicije. Na drugo pak *uho* sjeveroistočna kurtina nije morala biti u tolikoj mjeri pomno vezana jer je njihov spoj djelomice uvučen i utoliko manje izložen na vanjskoj strani.

Idući vrijedan arhivski podatak potječe od 18. travnja 1625. godine: »Prva je odluka kojom se povjerava gospodi upraviteljima Bratovštine sv. Marije od Šunja na otoku Lopudu da što prije otputuju na otok zajedno s kapetanom Matejem Martinijem kako bi odlučili o popravcima, posadi i utvrđivanju koje traži započeta utvrda na Špilici na navedenom otoku, te neka izvijeste Vijeće umoljenih.«¹⁸ Svakako su određeni radovi na utvrđivanju u to doba bili u tijeku, jer tako valja tumačiti navod o »započetoj utvrđi«. Držimo, dakle, da je riječ o započetoj novoj kampanji, novoj fazi utvrđivanja postojećega sklopa. Spomenuti kapetan Martini bio je po svemu sudeći vojni časnik s određenim znanjima o utvrđivanju, u službi Dubrovačke Republike. Dubrovčani su njime očigledno bili zadovoljni, jer su mu tih dana ponudili da nastavi svoju dotadašnju službu.¹⁹ Beritić donosi i zanimljiv podatak da je u lipnju iste godine imao zadaću ispuniti zemljom prostor predziđa od Vrata od Pila do Bokara u Dubrovniku.²⁰ Za Lopud pak imamo sličan podatak od 9. svibnja, kada Vijeće umoljenih dopušta tamošnjoj bratovštini »da u navedenoj utvrđi mogu načiniti pješćane nasipe«.²¹ Premda u odredbi utvrda nije izrijekom imenovana, možemo zaključiti da je riječ o sklopu Gospe od Špilice (a ne, primjerice, Sutvraču), jer je samo tri tjedna ranije u već citiranoj odluci ta utvrda bila navedena kao mjesto gdje su radovi već u tijeku, a dakako imaju biti i nastavljeni.

8. Južno uho prvotnog bastiona (2001.)
8. Southern orillon of the original bastion

»Pješčane nasipe« nesumnjivo valja shvatiti kao zasipavanje šupljega, praznog prostora (terrapieno), kao mjeru da se zidna struktura učini otpornijom na udarce projektila.²² Čini se, prema tome, da je Matej Martini na Lopudu predlagao onakav zahvat kakav će uskoro, vidjeli smo, provesti i u Dubrovniku. Teško je, međutim, identificirati koje je mjesto u lopudskoj utvrdi imalo dobiti takav nasip; posve je moguće da se opisani zahvat ticao prvotnog, istočnog bastiona i reorganizacije njegove unutrašnjosti.

* * *

Utvrdu kraj lopudskog Franjevačkog samostana valja tumačiti kao složenu cjelinu, čija vrijednosna obilježja proizlaze ponajviše iz neusklađenosti njezinih dviju glavnih razvojnih faza. U prvoj etapi nastao je istočni bastion, dograđen uglu postojećega ogradnog zida vrta. Premda je pojačao taj ugao te nadzirao dva poteza zida – što mu je kao zadaća bilo navedeno i u dopuštenju za gradnju – istodobno je bio i zatvoren, izoliran prema ograđenom prostoru vrta. Već je u tom odnosu vidljiva stanovita neravnoteža, koja, kako će se vidjeti, nije na dulji rok mogla zadovoljiti potrebe Lopuđana. Podizanjem novih kurtina i bastiona stvorena je nova utvrda, bez respekta prema dotadašnjoj zaštiti samostanskoga

vrta, i posve nezavisna od toga prostora. Poništeni su, dakako, dijelovi zatečenoga zida što su ostali u novonastalom dvorištu, kao što je u velikoj mjeri poništen i smisao prvotnog bastiona. Njegovo je tijelo posve uvučeno, integrirano u utvrdi, pa se pojavio problem flankiranja: faze starijega bastiona nadzirane su sa susjednih novih bastiona, onog sjevernog i južnog, no izostalo je flankiranje po jedne od njihovih fasa. Kad je već odlučeno da se na takav način nove kurtine nadovežu na stariji bastion, nije razumljivo zašto mu sjeveroistočna kurtina nije prigradena u ravnini njegove faze, kao što je to učinjeno kod jugoistočne faze.²³ Spomenuti pak novi maleni bastioni svojim su proporcijama stanovit kuriozum i tek poput znakova pokazuju da je ovdje riječ o novovjekovnoj utvrdi. Čini se da je Lopuđanima bilo više stalo do sigurnog pribježišta nego do doradenog i preciznog sustava obrane.

Pojedine slabosti utvrde Gospe od Špilice posljedice su promjene koncepcije, odustajanja od jedne zamisli i uvođenja nove, te ne posve konzistentnog dodavanja novih struktura na već postojeće. Na drugi način to se zbivalo i zbog nedovršavanja započetog, kao što je to bio slučaj s poprečnim zidovima u dvorištu. No istodobno valja upozoriti da su se s takvim razvojem utvrde odnosno s takvim zbivanjima na gradilištu isprepletale i odluke što su uvodile stanovitu racionalizaciju i koje su ponekad i neuobičajenim rješenjima

9. Spoj novije kurtine (lijevo) i prvotnog bastiona
 9. Join between new curtain wall (left) and the original bastion

nastojale nadoknaditi slabosti proizašle iz temeljnih konceptijskih odluka. Mislimo primjerice na izoliranje prvotnog bastiona povišenim ulazom, a kasnije na vrlo skromnu visinu koju je dosegla sjeverozapadna kurtina. Ona je bila logična i nužna kako bi topovima s istočnog bastiona bio otvoren prostor za nadzor u tom smjeru, prema moru odnosno Lopudskim vratima. I u cjelini uzevši, manja visina onih dijelova utvrde koji su unutar ograđenoga vrtnog prostora, a izgrađivanje viših »vanjskih« poteza, posve izloženih neprijatelju, također je racionalan postupak kojim graditelji utvrde reagiraju na zatečene okolnosti i donekle im se prilagođavaju. Spomenimo usput i mnogobrojne sićušne strijelnice na prvotnom, istočnom bastionu, o kojima je gore već bilo govora; takvim strijelnicama, što se inače susreću tek na skromnim utvrđenim građevinama ruralnog prostora, Lopudani su ovdje posve neortodoksno opremili bastion, na stranama s kojih su se pribojavali neprijateljskog približavanja. Naša utvrda, prema tome, snažno pokazuje pripadnost vremenu svoga nastanka, a istodobno je izvedena u skladu s potrebama i mogućnostima lokalne sredine.

Želimo li lopudsku utvrdu promatrati u kontekstu, usmjerit ćemo pogled prema fortifikacijskoj izgradnji Dubrovačke Republike u to doba, krajem 16. i početkom 17. stoljeća. Kako su veliki fortifikacijski kompleksi do tada uglavnom bili izgrađeni (Dubrovnik, Ston), u tom se razdoblju nisu

odvijali znatniji zahvati. U Stonu se početkom 17. stoljeća bilježi dograđivanje utvrde na vrhu Podzvizda,²⁴ a u Dubrovniku se ponajviše radilo na dovršavanju Revelina i Lovrijenca.²⁵ No nije bilo velikih novogradnji koje bi nastajale prema novim koncepcijama i idejama, niti su u Dubrovniku prisutna velika imena fortifikacijskoga graditeljstva, kao što je to ranije bio slučaj. Dubrovčani se, štoviše, na prijelazu 16. u 17. stoljeće još koriste Ferramolinovim rješenjima što ih je bio ostavio u nacrtima šezdeset godina ranije.²⁶ Takve su bile okolnosti na onim fortifikacijskim sklopovima čiju bismo izgradnju i funkcioniranje mogli nazvati državnim projektima. No Lopud je dakako imao drukčiji položaj: ondje nije postojao državni interes za gradnjom utvrda, već se ona odvijala inicijativom lokalne bratovštine, tek uz dopuštenje i pomoć državne vlasti. Takva gradnja morala je u svojim pretenzijama i mogućnostima biti skromnija od one što nastaje na mjestima od strateške važnosti za Republiku. Pa ipak su i u lopudskoj utvrđi postignute neke u regionalnom pogledu istaknute vrijednosti: vrijedi zamijetiti da je istočni, danas »prikriveni« bastion naše utvrde stjecajem okolnosti prvi pravi peterokutni bastion podignut na području Republike.²⁷ Stoga lopudska utvrda Gospe od Špilice takvim prvenstvom, kao i svojim osebnim i lokalnim rješenjima obogaćuje fond fortifikacijskoga graditeljstva Dubrovačke Republike.

10. Prvotni bastion, pogled sa zapada

10. The original bastion, view from the west

Bilješke

- 1
Lučić pribraja Elafitima i Daksu i Lokrum; JOSIP LUČIĆ, Lopud i Koločep u XIII stoljeću, u: *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, 12 (1970.), 81.
- 2
Suvremeno svjedočanstvo o napadu Turaka na Hvar 1571. godine: *Commissiones et relationes venetae*, sv. III, (prir.) Šime Ljubić (Monumenta spectantia historiis Slavorum meridionalium, sv. XI), Zagreb, 1880., 273–275.
- 3
SENA SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, Crkve-tvrđave u Hrvatskoj, Zagreb, 1994., 58–59; VICKO LISIČAR, Lopud. Historički i suvremeni prikaz, Dubrovnik, 1931., 30–31.
- 4
Utvrđi dosad nije bila posvećena zasebna analiza, već je bila spominjana u sklopu prikaza cjeline samostanskoga kompleksa, odnosno cijeloga naselja. Važniji radovi u tome pogledu su: ANTE MARINOVIĆ, Lopudska universitas (Pravni položaj otoka Lopuda u Dubrovačkoj Republici), u: *Anali Historijskog Instituta u Dubrovniku*, III (1954.), 211–213; LUKŠA BERITIĆ, Obalna utvrđenja na našoj obali, u: *Pomorski zbornik*, I, 1962., Zagreb, 252; ANĐELKO BADURINA, Sakralna arhitektura, u: *Zlatno doba Dubrovnika. XV. i XVI. stoljeće*, Zagreb–Dubrovnik, 1987., 326; ANĐELKO BADURINA – DAVORIN STEPINAC, Franjevački samostan na Lopudu, elaborat Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjela za povijest

umjetnosti, Zagreb, 1988., 27–28; SONJA TADEJ, Prijedlog rekonstrukcije i revitalizacije kompleksa franjevačkog samostana na Lopudu, magistarski rad, Zagreb, 2002., 59, 119.

- 5
Za ustupanje najnovijih arhitektonskih snimaka kompleksa zahvaljujem tvrtki Plava & Zlatna d.o.o. iz Splita i napose gđi Vesni Čelebić, a za susretljivost pri njegovu obilasku g. Željku Radivojcu.

Utvrda je dosad arhitektonski snimana u tri navrata; svaki je od tih snimaka bitno različit. Najnoviji snimak (2000.) svakako je najtočniji među njima, no ipak bi ga valjalo upotpuniti, primjerice strijelnicama u katovima sjevernog bastiona.

- 6
Državni arhiv Dubrovnik (dalje: DAD), Acta Consilii Rogatorum (dalje: ACR), 56, fol. 196 r; fol. 223v–224r; ANTE MARINOVIĆ (bilj. 4), 211–212; LUKŠA BERITIĆ (bilj. 4), 252.

- 7
»Prima pars est de concedendo fraternitati Sanctae Mariae de Bisone de Insula media, ut expensis suis possit construere unum riparum prope viridarium Sanctae Mariae de Spiliza, ex quo riparo possit defendi dictum viridarium ab impetu piratarum et postea dicetur de modo construendi dictum riparum, et de aliis conditionibus«; DAD, ACR, 71, fol. 212r; ANTE MARINOVIĆ (bilj. 4), 212. Ovaj i ostale citirane dokumente transkribirao je i preveo Relja Seferović.

- 8
ANTE MARINOVIĆ (bilj. 4), 201, 209; A. L., Podatci za povjest dubrovačke biskupije. Nešto o crkvama na Lopudu, u: *List dubrovačke biskupije*, 1. studenog 1903., 122. I na dalmatinskim otocima pod

mletačkom upravom bratovštine grade utvrde (utvrđuju crkve), kao na Hvaru: SENA SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ (bilj. 3), 31, 44, 50.

9

U izvorniku *cortinae*.

10

»Prima pars est de mittendo duos ex Magnifico Minori Consilio in Insulam de Medio, qui in executionem partis captae in Consilio Rogatorum die 20. Aprilis proxime preteriti, debeant assignare locum fraternitati dictae Insulae pro construendo ripario ex quo defendi possint ab impetu piratarum duae cortinae viridarii ecclesiae Sanctae Mariae de Spiliza, altera quae respicit levantem versus, et altera quae respicit tramontanum versus«, odluka od 18. lipnja 1592.; DAD, ACR, 72, fol. 40v; ANTE MARINOVIĆ (bilj. 4), 212.

11

Dva velika otvora, po jedan na svakoj fasi, zasigurno su probijeni naknadno, te nemaju značenje za naše tumačenje izvorne koncepcije ovoga bastiona.

12

DAD, ACR, 84, fol. 23v–24r.

13

»Prima pars est de concedendo fraternitati Insulae Mediae, ut castro in dicta insula existenti prope Monasterium Sanctae Mariae de Spiliza possint adere unam vel duas telas muri construendas, longitudinis circiter brachiorum triginta per qualibet tela, adeo ut in casu incursionis piratarum sint in tuto«, DAD, ACR, 84, fol. 22v; ANTE MARINOVIĆ (bilj. 4), 212.

14

Dubrovački lakat (mjera za duljinu) iznosio je 0,512 m.

15

U elevaciji pak tu pripadnost pokazuje skošeno zide i kordonski vijenac.

16

O tome u: ANĐELKO BADURINA – DAVORIN STEPINAC (bilj. 4), 2, 27: autori zapažaju da na veznim kamenovima nema tragova žbuke; SONJA TADEJ (bilj. 4), 59.

17

To nam ujedno pokazuje da su strijelnice nad vijencem bastiona izvorne, jer se inače zasigurno ne bi razlikovale od onih što pripadaju kurtini.

18

»Prima pars est de committendo Dominis Procuratoribus Confraternitatis Sanctae Mariae de Bissone de Insula media, ut quam primum se cum Capitaneo Matthaeo Martinni transferant ad dictam Insulam pro considerando supra repariis, praesidiis, et fortificationibus, quae requirit Castrum incoeptum ad Spilizzam dictae Insulae et referant ad Consilium Rogatorum«, DAD, ACR, 89, fol. 134r. Pojmovi *reparo*, *praesidium* i *fortificatio* mogu se različito tumačiti odnosno prevoditi.

19

DAD, ACR, 89, fol. 136v.

20

LUKŠA BERITIĆ, Utvrđenja grada Dubrovnika, Zagreb, 1955., 174.

21

»Prima pars est de concedendo dictae fraternitati ut in dicto castro facere possint riparia sabionum«, DAD, ACR, 89, fol. 142r; ANTE MARINOVIĆ (bilj. 4), 213.

22

Zanimljivo je da se u ovom slučaju umjesto zemlje upotrebljava pijesak, nesumnjivo s lopudskoga žala.

23

Položaji, odnosno duljine pojedinih kurtina možda se mogu povezati s mogućnostima temeljenja, jer je za temeljenje pojedinih dijelova utvrde poslužila živa stijena.

24

LUKŠA BERITIĆ, Stonske utvrde, u: *Anali Historijskog Instituta u Dubrovniku*, V (1956.), 114–116.

25

LUKŠA BERITIĆ (bilj. 20), 165–166.

26

GUIDO TADINI, Antonio Ferramolino, u: *Castellum*, 23 (1983.), 35; LUKŠA BERITIĆ (bilj. 20), 165–166.

27

Lopudski bastion potječe iz 1592. godine, a prvi dubrovački bastion (Sv. Spasitelja na jugoistočnoj strani gradskih utvrda) iz doba nakon 1647. godine; LUKŠA BERITIĆ (bilj. 20), 183–190.

Summary**Andrej Žmegač****The Fort of the Franciscan Monastery on Lopud**

The little island of Lopud is just off Dubrovnik and during the existence of the Republic of Dubrovnik was part of the city state. In the northern part of the only settlement on the island, alongside the shore, there is a Franciscan monastery, founded in 1483. The whole complex, is girded with a wall of 1516. In the 16th century, like other islands in Dalmatia, Lopud was exposed to attacks from Turkish pirates, and hence the increasingly vigorous construction of defensive constructions.

In the NE corner of the monastic complex there is a quadrangular fort. It has a somewhat unusual, indeed enigmatic, form, because of the building on the eastern side; however, with careful analysis we can recognise that this actually »conceals« the pentagonal bastion that once stood here on its own. It was actually in 1592 added on to the older boundary wall, as shown by a document from the Dubrovnik State Archives. The bastion has an inaccessible ground floor, a first floor in which the entry is placed, and over it a terrace. It also

has recessed flanks and rounded orillions. Not long after this came a change in the conception of defence, and the construction of the new, today's fort, in this corner of the complex (1613). New curtain walls were erected and three corner bastions, and in the fourth corner the existing bastion was integrated into the new fort, by the curtain walls being run into its faces. Parts of the earlier boundary wall that remained in the courtyard of the new fort were removed.

The weakness of the Lopud fort lies primarily in the lack of consistency in the addition of the new parts onto the original bastion, and in the uncommon proportioning of the new bastions, for they were small in area and relatively high. They were much more like traditional towers than contemporary low bastions. But the Lopud builders attempted to compensate for these difficulties with certain rationalisations, which are also present in the building. It is worth pointing out that this fort was not a state project, but was created at the initiative of the local fraternity, with the permission and assistance of the central government. Hence the modest pretensions with which the Lopud fort was erected are quite intelligible. Nevertheless, it is important within the context of the Dubrovnik Republic: it is an addition to its stock of fortification architecture with its individual approaches, and contains one of the earliest, and one of the few, of the pentangular bastions in the area of the Republic.

Key words: Lopud, Dubrovnik Republic, fraternity, bastion, fort